

Стела ДЕРМЕНДЖИЕВА, Боянка ДИМИТРОВА (ВТУ “Св. св. Кирил и Методий“)

Stela DERMENDZHIEVA, Boyanka DIMITROVA (“St Cyril and Metodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria)

ПРОСТРАНСТВА И ГРАНИЦИ В ОБУЧЕНИЕТО ПО ГЕОГРАФИЯ И ИКОНОМИКА

SPACES AND BOUNDARIES IN TEACHING GEOGRAPHY AND ECONOMICS

Space and boundary are basic geographical concepts widely used not only in research and education but also in everyday life and communication between people.

Originally, space is seen as the area around people and affects their existence. It is also the territory, in which they find sources for their survival (food and shelter). In its most wide understanding this concept of space has not changed.

From a philosophical point of view, space, as a basic form of existence of matters, is inextricably linked with time and motion. From a cognitive point of view, the development of the geographical knowledge goes from description of some areas and their spatial relationships to the attempts for “connecting” the geographical space and time and forming a philosophical understanding of space. Later space is conceived as a geographical category, which as a form of existence of the geographical objects and as a method for the study of events, facts, and processes which occurred in the space.

Geographical space accepts as existence of geographical objects and phenomena within the geographical sphere of the earth. It reflects the complex structure of the geographical sphere and therefore its dismemberment into particular geospaces is possible. Each geospace has its own characteristics – structure, system, dynamic and metric properties. It evolves and changes according to the certain dynamics.

As an expression of the spatial aspect of objects and phenomena, there is a scientific concept for geographical environment. It includes the whole complex of natural conditions, affecting the development of human society and possessing certain characteristics: dynamics, strong influence by the human factor in the direction of expansion and formatting of specific interactions, influence of the human and demographic potential.

It is assumed that the geographical environment can be seen from two different view points – as physio-geographic and as economic-geographic environment, according to items included in it.

Separateness of the geographic space is associated with the presence of boundaries. In purely geographical sense, the concept of “border” does not exist. But because of its genuine philosophical content, the geographical border always has certainty.

According to the objectives, it is possible to identify and distinguish between different types of boundaries – according to the nature of the phenomena or according to the manner of their separation.

The dynamic nature of geographical knowledge, especially as social, political and cultural geographic knowledge, determines the complexity of the used concepts. The controversial public policy requires constructiveness and creativity in formulating accurate conclusions and setting current models.

Keywords: space, boundary, geospace, geographic space, teaching geography and economics.

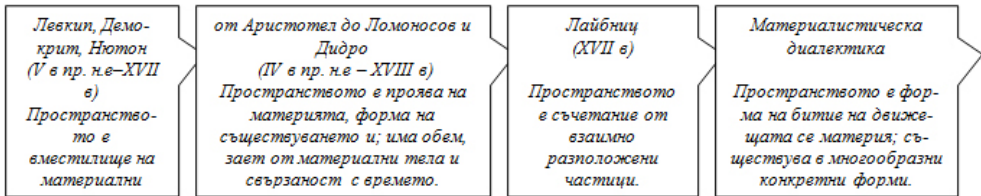
Срещата с понятията пространство и време в ежедневието е нещо толкова обичайно, че не се замисляме за тяхната същност, разглеждана от позицията на която и да е наука, в т.ч. и от географията.

Но за географската наука пространството е основна категория – в областта на теоретичните научни изследвания и съвсем естествено и в обучението по география в средното и висше училище. Същото с пълна сила може да се каже и за понятието граници. Освен базисни за науката география, и двете понятия имат доста широко използване в ежедневието на хората. И няма как да бъде по друг начин, щом всяко наше ежедневно решение, практически обосновано и ефективно, задължително отговаря на въпросите кога, как и къде.

Още във времето на първобитнообщинното общество хората започват да възприемат пространството като територия, която е около самите тях и която по някакъв начин оказва влияние на тяхното съществуване; територия, от която те търсят източниците за своето оцеляване (храна, подслон) и която, къде осъзнато, къде не чак толкова, променят и разширяват.

Това е първата стъпка в осъзнаването на пространството в проблем на културата – според Ж. Гусдорф в този момент човекът започва да живее в създадена от него, сред природно обкръжение, нова среда. От гледна точка на науката впоследствие са формулирани други, по-задълбочени и съотносими към предмета на изследване разбирания на понятието, но в най-широк и популярен кръг това възприемане на понятието пространство не се е променило, тъй като идеята за приемане на пространството като територия, на която са разположени различни обекти, е разбираема, жизнена и близка до ежедневието на всеки.

Като категория „пространство“ за първи път се споменава в древна Гърция, със зараждането на теоретичното мислене. В гръцката литература от V–IV век пр. н.е. то се възприема и определя заедно с обобщаващото понятие природа. В средните векове в стремежа да се представи пространствената реалност цялостно, се използват думи като природа, вселена, а мнозина дори го свързват с Бог.

Без да навлизаме в подробности, за философията пространството е една от основните форми за съществуване на материята и като такава е неразривно свързана с времето и движението. Тази идея е плод на цялостния път на научно познание, започва от разбирането на атомистичните възгледи на древните натурфилософи (Демокрит, Епикур) за пространството като абсолютна пустота, винаги и навсякъде еднакво и неподвижно; през идеите и заслугите на астрономическите възгледи за пространството на Коперник и Галилей; разбирането на Кант, че пространството може да се опознае само априори, то обхваща всички неща, които ни се явяват външно, но то не обхваща всички неща сами по себе си и стига до разбирането за универсална взаимовръзка на времето и пространството като относителни страни на единното и неделимо вре-

ме-пространство и интерпретацията на съвременната западна философска традиция за пространството като относително.

В по-ново време Е. Касирер определя пространството като „формата на всички явления на външните им сетива“, а философията приема, че пространственият проблем се анализира в индентифициращите го символни форми – образ, понятие и среда, защото едва след активирането му в една от тези форми то става достъпно и автономно действено. Със сигурност можем да твърдим, че независимо от дългия път, изминат от човешкото познание, и днес хибридно понятие „пространство“ (по Платон) трудно може да се представи в адекватни термини, и ... „дори в модерната наука и философия, трудностите срещнати още в началото на описанието на пространството, все още не са отстранени“¹.

Философското тълкуване за пространството неизменно го свързва с отношението на човека към реалността и това някак от самосебе си налага необходимостта от определяне на пространствените граници – т.е. философията преминава от „съществуване в“ към „съществуване на“; извежда се човешкото отношение като към среда, а речниково го определя и свързва с място, положение.

Независимо от развитието на човешкото познание като цяло, от развитието на неговата „тримерност“ чрез усвояване на космически висини и океански дълбочини, пространството продължава да се възприема като «вместилище» на всички процеси и явления – разбиране, водещо началото си от началните времена на човечеството.

Изходните положения на възникване на географските познания са свързани с философските, които в древността оплитат естествено-научни и политически възгледи и се явяват събирателен фокус на човешко познание. Впоследствие философията като наука за общите закони започва да се проявява в различни науки, в т.ч. и в географията, отразяващи относително „единични“ закономерности и принципи на развитие.

Философското понятие „пространство“ се използва от различни науки – физика, математика, география и като част от понятийния апарат на тези науки получава собствена интерпретация – за географията този процес е свързан със създаването на разбиране за географско пространство. За географията пространството е базисно понятие, инструмент за научно познание, принципна постановка за обяснение на различията в света; пространството се явява ядро на познанието (предмет на познание, защото географската наука изучава пространството и инструмент за познание – защото чрез пространството обяснява особености на изучаваните системи); то изразява единството и съвместимостта на разнородните предмети и цялостността на света.

Още с възникването на науката, в описателния период на нейното съществуване, пространството е основна категория. Разбирането, че географските науки се занимават основно с описание на територията на отделни места и техните пространствени съотношения, води до формиране на хорологическата концепция за географско познание. Тя обяснява географските процеси и обосновава единството, абсолютизирайки особеностите на географското пространство.

А. Хетнер, един от най-известните представители на това научно течение, смята, че пространството е резултат от причинно-следствени отношения между различни

обекти („природни царства“), съсредоточени на едно място; същността на пространството е във взаимната връзка на разположените на едно място системи. Пространствените отношения могат да бъдат както между явления от живата и неживата природа, и човешкото общество, така и между природните обекти на земната повърхност.

В този ред на мисли той смята, че географията е хорологическа, а не хронологическа наука и че времето и движението не са фактор в географските изследвания, тъй като географията не изучава временните процеси сами по себе си.

Тази позиция днес е неприемлива изцяло, но положителното в нея е в разработването на географското пространство като територия за научно познание и предметно самоопределение на науката.

С развитието на научното познание и теория тези абсолютизирани твърдения са отречени или по-скоро доразвити. Е. Алаев прави първите опити да „съедини“ географското време и пространство. Той се обръща към философското разбиране на понятието „време“, като смята, че пространството като географска категория е проявление на философската категория „пространство“. Всеки географски обект има свое физическо пространство и притежава географско поле – свой ареал, в пределите на който той съществува и влияе. Физическото пространство на даден обект, заедно с неговото „поле“, образува т.нар. *географско пространство* на обекта.

В това географско пространство човешкото отношение има изцяло дейностен аспект – човекът не само е съпричастен, той участва, съпреживява и осъзнава в конкретни културни форми. Още Платон в съчинението си „Законите“ предлага разделяне на географското пространство с цел неговото най-рационално използване в мащаба на цялата действителност. Много активни събития се проявяват във времето на Великите географски открития, когато човешкото участие в разширяване на разбирането за географско пространство е силно провокирано от стремежи за власт, печалби и икономически просперитет. Тези мотиви, наред с естественото човешко любопитство, остават движещи и във всички по-нататъшни събития, свързани с разширяване, разпределяне или преразпределяне на географско пространство.

Днес философски се свързва разбирането за пространството с конкретна деперсонализация и практическа потребност за нормалното функциониране на човешкия живот, съотнася се към социалното поведение на човека и очертава пространството като специфична част на културата на обществото.

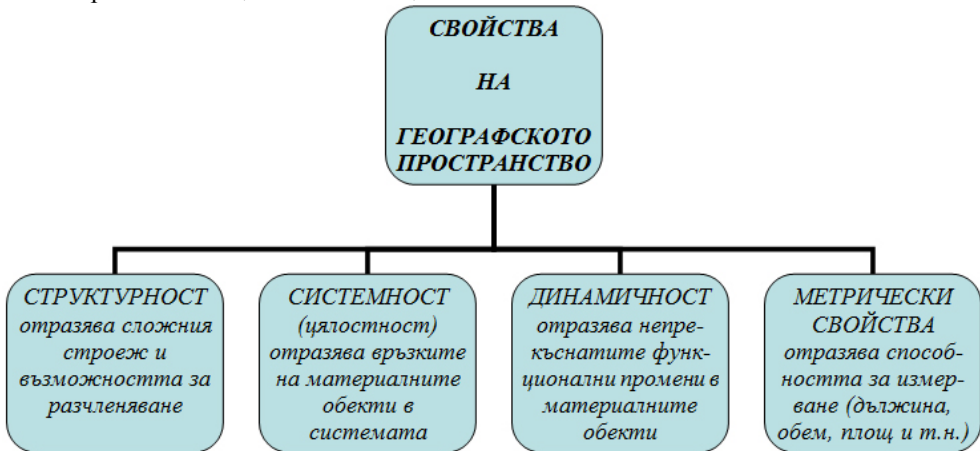
Според А. М. Трофимов географското пространство е съвкупност от физически отношения между географските обекти или системи, а според А. Г. Топчиев то е редът и структурната съотносимост на географските геосистеми и техните елементи. В този аспект Топчиев формулира наличието на метрични (свързани с количествени аспекти и изразени в разстояние, близост, отдалеченост, площ, обем и т.н.) и топологични (изразени в качествени характеристики – пространствена цялост, симетричност, ориентираност, съседство и др.) свойства на пространството.

След анализ на различни становища Д. Флиндер формулира разбиране за две значения на понятието географско пространство:

- геопространството като „контейнер“ за разнообразието от предмети, обекти и хора;
- геопространството като системен ред и подреденост на нещата и явленията, със своя структура и взаимоотношения – т.е. пространството придобива своя „пространствена структура“. В резултат на тези взаимодействия се формират вертикално (обусловени от взаимодействието между компонентите) и хоризонтални (определящи взаимното положение на териториалните единици) връзки, от което се образуват пространствени структури и интегрални геосистеми.

Според „Географический энциклопедический словарь“ географското пространство е форма на съществуване на географските обекти и явления в рамките на географската обвивка на земята; тя е съвкупност от отношенията между географските обекти, разположени на определена територия и развиващи се във времето. В своята същност географското пространство отразява сложния строеж на географската обвивка и в този ред на мисли е възможно разчленяването му на частни геопространства, съобразно целите на конкретно изследване. Пак според авторите на речника всеки географски обект образува самостоятелно географско пространство (Географический энциклопедический словарь 1988: 56).

Географското пространство се отличава с двойствен характер – паралелно съществува в непрекъснатост (континуалност) и прекъснатост (дискретност). Непрекъснати му характер е изразен чрез цялостната структура на околземното пространство, в което всички компоненти са по някакъв начин взаимно свързани и зависими. Тази особеност е обусловена от енергийния и веществен кръговрат и от потоците, които определят информационните взаимодействия в това пространство. Прекъснатостта е предизвикана от непрекъснатостта в аспекта на диференциация, породена от процесите на регионализация и локализация.

Тъй като обектът се развива, това променя неговите влияния, от което следва, че се променя неговото географско поле, а следователно по точно определен начин се

развива и неговото географско пространство. Това обосновава връзката на понятията „време“ и „пространство“ в географията.

Във връзка с разглеждане на пространството, и в частност на географското пространство, Л. Мечников и Э. Реклю въвеждат понятието „географска среда“. Географската среда, според тях, е цялата съвкупност от природни условия, влияещи на развитието на човешкото общество и тя се отличава със следните характеристики:

- тя е част от географската обвивка на планетата;
- тя е исторически динамична система, до голяма степен зависима от степента на обществено развитие;
- човешкият фактор, посредством труда си, разширява тази част;
- човешкият фактор в своето развитие определя кои елементи на конкретната територия влизат във взаимодействие и влияе на развитието;
- налице е и обратното влияние – от природната среда към човешкия фактор и неговите проявления.

Географската среда е исторически обусловено понятие, на всяка степен на обществено развитие то има своето конкретно съдържание.

Д. И. Кошлевски (философ) определя географската среда като част от природата, въввлечена в материалното производство и според него тя има 2 части:

- физико-географска среда, която включва отделни елементи от природните системи (биологически, географски, геоложки); те съществуват и се развиват по своите природни закони, но сами по себе си не са географската среда, ако не се развиват в система; промяната им във времето зависи от нивото на развитие на обществените сили и от потребностите на обществото; от своя страна тази среда може да ускорява или затруднява общественото развитие и отделни страни на обществения живот;
- икономо-географска среда, която включва съвкупност от елементи на преобразуваната физико-географска среда и е съставена от 3 групи явления:
 - елементи на външната природа, които са използвани от обществото в качеството си на средства за производство на основата на техните присъщи природни свойства (напр. почви, някои растения и животни);
 - изменени от човека или изкуствено създадени елементи на природата, които влизат в състава на средствата за производство заедно с техниката (напр. язовири + ЕЦ);
 - изкуствено създадени от човека явления, които не са част от средствата за производство, но имат важна роля за живота на човека (напр. зони за отдих, домашни животни, градини, паркове...).

Докато първите две групи оказват пряко влияние върху живота на хората, третата група оказва косвено влияние.

Всичко написано до тук ни дава основание да приемаме, че към настоящия момент е неприемливо популярното разбиране за пространството само и единствено като област на разпространение, територия, ареал. Приемайки ХХI век като век на пространствените представи, ние приемаме географското пространство двустранно – като

форма на битие на географските обекти и като метод за изследване на събития, факти, процеси, протичащи в него.

Ако приемаме географското пространство като част от цялата съвкупност на природните условия, то тази част по някакъв начин е обособена от останалите т.е. има свои граници. В чисто географски смисъл понятие „граница“ изобщо няма. Поради своето същинско философско съдържание в географски аспект границата винаги има определеност.

За целите на обучението по география с най-голяма степен на обобщеност е понятието „географска граница“, което според „Географический энциклопедический словарь“ (Географический энциклопедический словарь 1988: 80) представлява линии (проекции на плоскост) или преходни ивици, разделящи пространствени образувания, които се различават по поне един съществен признак; повърхност между отделни слове на географската обвивка.

В научен географски аспект най-често се характеризират и оценяват следните видове граници:

Според характера на явленията в разграничаваните области:

- физическите граници – те са естествена бариера между две области; могат да бъдат повърхностни или подземни (напр. между тектоничните плочи);
- политическите граници са разделителните линии между обекти с политически и административен характер; понякога те следват физическите граници, но през повечето време не си съвпадат;
- езиковите граници – между областите, в които хората говорят различни езици; често тези граници съответстват на политическите граници, но не е задължително;
- икономически граници – разделят хората с различни доходи или нива на богатство; имат различни нива на проявления – национално, регионално, наднационално;
- социални и културни граници – съобразно социалните и културните различия в обществото; расови различия; религиозни различия;

Според начина на обособяването им:

- естествени – най-често това са физическите граници; прекарани са по естествени белези;
- доброволни – обособени в резултат на съзнателни дейности; в преобладаващата част от случаите отчитат определени съществени характеристики;
- наложени – обособени в резултат на екстремни ситуации, войни, споразумения, при което не се отчитат пространственото разположение на определени съществени характеристики; целта на обособяването обикновено е решаване на проблем и/или конфликт.

Всеобщо е разбирането, че в географията границите са по-вече или по-малко относителни и динамични понятия, особено що се касае до границите на обекти, свързани с явления с обществен характер.

Географското пространство в неговата динамичност и систематичност е неразрывно свързана с времето. В контекста на географската теория времевите цикли най-често се разглеждат като годишни или денонощни – свързани най-вече с цикличността на природните явления, но също така и със социалните, икономическите, етногенетическите, с цивилизационните вълни.

Връзката на време и пространство е двустранна и взаимна – всяко време има свое пространство и всяко пространство – свое време. И. Валлерстайн използва термина „timespace“, т.е. реалност, създадена от текущото социално развитие.

За нуждите на географската теория се обособяват 5 примерни типа времево-пространствено отношение: вечно, епизодично геополитическо, циклично-идеологическо, структурно и трансформационно.

Всичко горенаписано, приведено към изискванията на обучението като съзнателна дейност още веднъж и за пореден път доказва, че в контекста на географското познание пространството и границите се разбират като естествено-научно и като социокултурно образование, за разлика от разбирането на някои други дисциплини (напр. физика, философия). Познанието за географското пространство през последните години навлезе в нова фаза, тя се излъчва с нови и големи проблеми, които произтичат от бързото нарастване на броя на населението, от огромното потребление на материални суровини, енергийни ресурси и др. Решаването на тези проблеми е свързано с трактовките на географското пространство и границите, които го обособяват, но изискват сериозен задълбочен поглед в миналото и ясна прогноза за бъдещето развитие, а това означава активизиране на географската изследователска и научна мисъл в оптималното съчетаване на естествени и социални структури.

XXI век е векът на пространствените представи, когато е наложително човекът да се върне към по-мощно пространствено географско мислене, тъй като глобализационните процеси са невъзвратими и все по-обхватни.

Друг начин да се каже това е към въпросите „къде“ и „кога“ да добавим как и какви са последиците от това?

БЕЛЕЖКИ

¹ <http://alfatm.com/files/Prostranstvoto%20kato%20problem%20na%20filosofia%20na%20kulturata.doc> – Пространството като проблем на философия на културата.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Шарьгин: Шарьгин М. Д., Л. Б. Чупина. Подходы к изучению географического пространства-времени и проблемы, связанные с ним. – <http://www.geo-vestnik.psu.ru/files/vest/381_Sharygin_Chupina.pdf>.

Географический энциклопедический словарь 1988: Географический энциклопедический словарь, понятия и термины. Изд. Советская энциклопедия, Москва.

Философски речник 1978: Философски речник. София: Партиздат, 94-95.